

אכלתי דג מתוק כזה בסיפורים של עגנון

הלכתי בעקבות מקורות לשונו של עגנון, אבל לא הטלתי את טיפת המרה בסיפורי; במקום טיפת מרה ביקשתי להטיל לדיו טיפת אורה של אמונה. במלאות 37 שנה למותו של ש"י עגנון

חיים סבתו

נקבצו ובאו בצינה של ירושלים כשהרוח הקרה מנשבת מתלפיות לגיא בן הינום, סמוך ונראה לחומות עיר קודשנו. באו עד הנה לכבודה של אגדת הסופר הגדול לקשור לו שירה ותהילה ולהישבע לו שבועת אמונים. באו לערב זה אלו ואלו: שני תלמידי חכמים, עזריאל משה והמשולח, האדוני והרוכל, עידו ועינם, בעל הריחיים והטוחן, הנידח והעגונות. אני רואה בקהל הירושלמי את הרופא וגרושתו, את פרנהיים והאחות, את עובדיה בעל מום, וגם ר' יודל חסיד בכר שמתפיח את כרסו פושט את ידו כאן להכנסת כלה. וכך אמרו לי: באנו בנערינו ובזקנינו, ואתה פתח פיך.

מיששתי כל כלי ולא ידעתי מה מצאתם בי שאדבר במי שאתם ראיתם איך נטל סיפור פשוט, ירד ללבב אנוש, הפך את העקוב למישור, עטה עליו את המלבוש, ועשהו לספר המעשים. ואני, לא סופר ולא בן סופר אני, אלא אורח נטה ללון באוהלה של הספרות, שאך תמול שלשום נטל הקולמוס ליזו, וטבל אותו בשיורי הדיו ששייר עגנון בקסת הסופר אשר לו, והיום עומד אני אצל ביתו, מניח ראשי על כפות המנעול, כובש פני במטפחת, מתפלל ולא נכשל, ומייחל להפוך את האויב לאוהב.

בעל דמיונות אני ומדמה את עגנון יושב כאן עמנו, ואני מתיירא שלא ישרפני בהבל פיו, וישלח בי עקיצת עקרב, ואף עתה, שאיננו עמנו, מתיירא אני שלא אכווה בגחלתו. נחמה אתנחם שאולי קורת רוח תהא לו לידע שיש מבינים בקריצותיו מהתוספתא בכלים וברמיזותיו מן המשנה בכלאים. מי אני שאבוא אחרי המלך, והפעם כפשוטו, שהילל אותו. ואף על פי כן כיוון שאתם שילמתם דינרים לשמוע חייב אני לפרוט מחשבתי לפרוטות.

יש סופרים שלשונם נאה אבל אינם יודעים לספר מעשה, יש שיודעים לספר מעשה אבל לשונם אינה נאה, יש שזה וזה בידם אבל אינם יודעים לרקום יריעה, יש שיודעים לרקום יריעה אבל אינם ציירים, שאינם מאבדים ואפילו לא קו אחד ממה שרואים בעיניהם ובלבם. גדול מהם עגנון שלשונו נאה מאין כמוה, ויודע הוא לספר מעשה, ורוקם עלילות, ומבחין במחשבות אדם, ויצרי מעללי איש, ומציירים, ומעמיק בשאלות הדורות ובחידת עמנו. מוסיף על כל אלה שהוא כובש אותך ומרגיש את לבך עד שבמעט ומשתלט על חייך, על לשונך ועל תלמודך, על מחשבותיך ועל אהבותיך, וכמעט אף על אמונתך. עד שאתה נאבק להשתחרר מלפיתתו, והוא משלח בך אחת מעקיצותיו כמי שאומר: כמדומה אתה שהשתחררת אבל בידי אתה.

קרא מעשה חסידי משלו וראה איך עטף את המעשה שהכרת כבר ימים רבים בלבוש מלא אורה והטיף בו משלו טיפת מרה. על הלפיתה ועל טיפת המרה שהטיל, אייחד דברי בהמשכם.

המעברה של בית מזמיל שגרנו לידה כשעלינו ממצרים ואני ילד, צריפים של אזבסט היתה. מונחים על חלקות מרובעות של בטון. חציים צבועים בתכלת וחצים בוורוד. בחורף היתה המעברה משוקעת בבוע. מי גשמים ירדו מן ההרים ונתקבצו בתוכה. אבנים וקרשים היו פזורים בבוע ומדלגים היו עליהם כדי להגיע לצריפים. כל צריף חצוי היה לשתי דורות. באו למעברה עולים ממקנאס ומפאז וממגדור ומרומניה ומהונגריה.

לפנות ערב היו הילדים משוטטים בין הצריפים, משחקים בשוטרים וגנבים ובמחבואים, או נוסעים על עגלה שעשו בעצמם מארגז ירקות שחיברו לו גלגלים. אברך אחד מבתי אונגרין, עטור זקן אדמוני וציציותיו משתלשלות, הרב שפיצר קראנו לו, סבב בין הצריפים ואסף את הילדים לתלמוד תורה בין מנחה למעריב בבית הכנסת האשכנזי. בחצי צריף עמד שולחן ארוך עשוי לוח עץ על שני זוגות רגליים ושני ספסלים ללא משענת. על השיש שליד הכיור עמדו כפופים נרות פרפין דולקים שחיממו את הצריף. תקועים היו הנרות בתוך מגדל משאריות נרות קודמים שאיש לא טרח לפנות. מעל כל נר היה קרטון עם שמות של אנשים ושל נשים ושל ילדים ושל ילדות וגם שמות ארוכים של עיירות וכתוב בהם לעילוי נשמת הקדושים שנהרגו בשואה.

הגשם הקיש על האזבסט. הילדים שנאספו ישבו סביב השולחן, מחכים לקבל את הפרס שהובטח להם. האברך חילק חומשים עם רש"י. התחלנו קוראים אחד אחד את הפסוקים, והוא קורא בניגון מתוך רש"י ומסביר. בסוף הלימוד סיפר

סיפור וחילוק ממתק. פעם לימד אותנו הרב שפיצר לקשור ציציות, פעם לקרוא קריאת שמע על המיטה לשמירה מן המזיקים. וכיצא באלה. אחר השיעור התפללנו ערבית והלכנו הביתה.

פעמים עליתי בדרכי לבקר את הדוד ג'קו. הדוד ג'קו גר לידינו. גם הוא עלה אתנו ממצרים. למד מתימטיקה באוניברסיטה העברית. תמיד ישב בחדרו רכון על שולחן עמוס חוברות ומחברות, לומד וכותב לאור נורה חלשה. בכל פעם שבאתי אליו היה מראה לי דבר חדש. פעם חד לי חידות בחשבון, ופעם באבן עזרא, פעם הראה לי שורת פיוט בריה"ל שביקש לבחון אם אפענח, ופעם שאל על רש"י קשה. אצלו ראיתי בפעם ראשונה ספר של בלזק והצצתי בו, אצלו ראיתי מולייר ואלתרמן ואורי צבי גרינברג. נדמה היה לי שבכוונה הוא מניח את הספרים פתוחים כדי שנציץ בהם. שם, על השולחן הקטן והעמוס, ראיתי בפעם הראשונה בחיי ספר של סופר עברי. ספר שירה וספר מעשים.

כך היה מעשה: פעם אחת עליתי לדוד ג'קו אחרי השיעור של הרב שפיצר במעברה וראיתי ספר קטן רבוע וכתוב עליו באותיות יפות: "אור זרוע". חשבת, מיהו ישר לב זה שקרא לספרו "אור זרוע", מן הפסוק שסבא היה קורא בקול מחריד לבבות בליל יום הכיפורים קודם "כל נדרי", ובית הכנסת מלא בעוטפי טליתות עונים אחריו: "אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה."

מזווית עינו ראה ג'קו שאני קורא. פתח, כאילו בדרך אגב, בעמוד אחד, ואני קורא: אשירה לרש"י. מיהו זה ששר לרש"י שלנו? אני חושב לעצמי, ועיני נפגשות באותיות רש"י קטנות מעל לשיר.

שוב שם ראיתי קונטרס קטן ואותיותיו שבורות. "שני תלמידי חכמים" נקרא. עגנון. קראתי עמוד אחד, עיני נמלאו דמעות. ולבי המה. מי זה שמרגיש כך את לבי. אני קורא ומדמה שכבר פגשתי פעם אנשים אלה שהסופר מספר אותם. וכבר ראיתי מעשה כזה ממש. אינני יודע למה אבל נמלאתי אהבה ויראה. אני רואה את דוד ג'קו מחייך קלות בזווית פיו. עוד שבוי לעגנון.

פעם ראיתי אותו בערב שבת ופניו זוהרות ומתוחות. מה קרה? אני שואל את הדוד. מחכים לעיתון "הארץ", הוא אומר. ומפני עיתון של ערב שבת שמחר יעטפו בו דגים, פניו של אדם זוהרות? שאלתי את עצמי. הוא קרא את מחשבותי ואמר: עגנון. יופיע היום סיפור חדש.

נער הייתי ולמדתי בישיבה תיכונית. חבר היה לי שם, אוחיון שמו. בליל שבת ישבנו לסעודה. הגישו את הדגים. הכל אכלו בשמחה. אוחיון יושב לידי, מסתכל על מה שלפניו ושואל אותי בלחש: מה זה? אני יודע. השבתי לו. זה דג ממולא. הוא מסתכל עלי בתימהון ושואל: אכלת את זה פעם? כן, אני משיב. תמהונו גדל: אמא שלך מכינה דג כזה מתוק לשבת? לא, מה פתאום, אני משיב. כיצד אם כן אכלת אותו, הוא מקשה, אכלתי אותו בסיפורים של עגנון, אני משיב. למחרת הגישו פשטידת אטריות עם צימוקים שהשומן זב עליה. אוחיון מסתכל עלי. קיגל, אני אומר לו. זה קיגל מתוק. עגנון, הוא שואל? כן בוודאי.

לימים הגיע תלמיד חכם גדול לישיבה. הכריזו שילמד שיעור בבית המדרש. על לוח המודעות תלו פתק קטן ובו רשימה. ידעתי כבר. אלה מקורות לשיעור של הרב. עגנון, "שני תלמידי חכמים". הכל יכינו, ולמחר בשיעור יתקיפו אותו. וכך היה. אחד מרבני הישיבה ישב מן הצד. ואך פתח הרב את שיעורו, קם ממקומו וקרא בקול: אבל זה נגד הש"ך! ידעתי שכך יהיה, וידעתי מה יהיה עוד. שני תלמידי חכמים, עגנון. כשהיינו בכיתה י"ב באו אלינו שני פעילים של בני עקיבא מן הקיבוץ לשכנע אותנו לצאת לנח"ל. מכנסיים קצרים של חאקי, חולצה עם שרוך, סנדלים בלי גרביים, בלורית מתנפנפת בשערם והם מלאי להט. חלוצים, אמרתי לחברותא שלי. אני מכיר אותם מעגנון. "אלו ואלו."

גדלתי והייתי לבן ישיבה. וכמעט וגרם עגנון שלא יכולתי לקרוא ספר מעשים אחר חוץ משלו. ובכל קריאה וקריאה, מוסיף על הפלא שבמעשה ובסיפורו, הרבה מכרים פגשתי ושמחתי. עמם ועם לשונם. המשנה והברייתא, הירושלמי והמדרשים, היראים והחסידיים, רש"י והתוספות, המהרי"ל וחמדת ימים, הפייטנים והפוסקים, הב"ח והט"ז. כמה אוצרות לשון וכמה מרגליות המתגלגלות להן בין השיטין. אבל אז, עם שמחתי גם קנא קנאתי. חסרו לי מאוד כמה וכמה רבדים מלשונו. איה מליצות החיד"א שאלתי, ולשון דרשני ארם צובא, ששמעתים מתגלגלים בדרשתו של סבא חכם אהרן שויכה בשבת, ולשון תשובות פוסקי מקנס, וגלגול פסוקי המקרא והתרגום של התימנים, ולשון חכמי ירושלים הספניולים, המערבבים מקרא במדרש ומתבלים ברש"י ובזקים ניב ספניולי וחותרים בו את הפסוק. למה יגרע ניב לשונם, וארשת שפתותם, וחיין ערכם מלשונו. קנא קנאתי להם וללשונום שלא תאבד לנו. אני מהלך עם

עגנון בבוצ'ץ, ובבראזשניב ובזבליטיץ ובטשעך ובטשיסק ובזהוריץ כל הכפרים הסמוכים לפיזהוריץ, בפולין גדול ובפולין קטן, וקנוא קנאתי לחלב וחכמיה, למקנס ורבניה - מי יצייר דיוקנאות חכמיהם מי יתאר לשונם ותהלוכות חייהם.

קוראי עגנון אתם וכבר ידעתם שאין אצלו אהבה בלא כאב גדול. כבר אמרתי שעודי ילד אהבה גדולה אהבתי את ספרי עגנון אבל גם יראה גדולה יראתי מפניו. אפרש עתה יראה זו על שום מה. טיפת מרה היתה לו לעגנון בקולמוסו והיה מטיל אותה במעשיו. טיפת מרה זו היתה לופתת אותי ולא נותנת לי מנוח. וממנה נתייראתי. וכך היתה לי אהבה גלויה ותוכחה מסותרת.

עתה שגדלתי, כמדומה אני שאוכל לפרש שיחתי. במעשיו של עגנון לופת הגורל את גיבוריו ואינו מניח להם לצאת לחירות, כמו קללה קדומה שרובצת ואי אתה יכול ליפטר ממנה. כמה עדינה היא תהילה וכמה חייה מתוקנים לעומת הרבנית. אבל רדופה היא על ידי מעשה נערותה ויודעת שלעולם לא תוכל להיחלץ ממנו אלא להשלים עמו. וכך במעשים רבים מאוד שלו שאי אפשר לי כאן לפרטם. לפיתת הגורל הזאת היא טיפת המרה. אוזת הלפיתה בגיבורי המעשה ובקוראיו ולא מרפה מהם, ואני בכללם.

אבל מאז ומעולם מרדתי בלפיתה זאת. בתחילה בלי לדעת למה ואחר מכן ידעתי כבר. חניכי הרמב"ם אנו מילדותנו, הלועג לגורל ומבטל את המזלות. אין אני מאמין בלפיתה זאת לא בסיפור, ולא בתורה ולא בחיים עצמם. האדם בחירי הוא. ומעשיו נתונים בידו ואם ירצה יתנער ממה שנראה כגורלו והוא יקבע את חייו. ודאי שהחיים מלאים בצער ואף כאב. אך לא הצער ולא הכאב הם המשרים פסימיות, אלא חוסר התקווה. בכל לבי אני מאמין שיש תקווה ואף אם היא כואבת. זאת השקפתי בתורה, בחיים, וממילא גם בסיפור מעשים המציירים את החיים. הפרש גדול יש בין כאב לייאוש, בין צער לגורל. עם הלפיתה הזאת של עגנון וטיפת המרה שלו לא השלמתי לעולם. לימים רמזתי עליה בספרי, גם ב"תיאום כוונות" אך בעיקר ב"כעפעי שחר".

ואולי זה הטעם העיקרי לכתיבת ספרי. הלכתי בהם בעקבותיו של הסופר הדגול שיודע אני כמובן, ויודעים גם אתם, שאיני מגיע לקרסוליו. אבל לא אסר הוא על אחרים לכתוב. הלכתי כמובן בעקבות מקורות לשונו מבלי העושר שהיה לו אבל הוספתי אותם ניבים שאמרתי שחסרו לי, בעיקר מהרב לוצאטו החיד"א והרמב"ם ומלשונות חכמי חלב. אבל לא הלכתי בעקבותיו ולא הטלתי את טיפת המרה במעשי. לא עשיתי זאת, כפי שאולי יש מי שסבורים, מתוך תמימות ילדותית, ולא חלילה מתוך רצון להעלים את הרוע או לזייף את כוחו, אלא מפני שאין אני מאמין בלפיתת הגורל. סבור אני שאפשר לו לאדם להיחלץ, ולהתחנן לפני בוראו שסייע בעדו לשנות. יהיו מי שיאמרו שעל כן המעשים פחות כובשים אותם, אבל מה אעשה ואין הסופר יכול לכתוב אלא מדעתו שלו ומהרהורי לבו. ואני, במקום טיפת מרה ביקשתי להטיל לדיו של מעשי טיפת אורה של אמונה.

הרצאה בבית עגנון בירושלים, כסלו תשס"ז